

BADIIY MATNDA FRAZEOLOGIZMLARNING O'RNI

Kattabekova Fazilat Ulug`bek qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

O`zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Tilshunoslikda frazeologizmlarning leksik-sematik xususiyati, grammatik tuslanishi va turlanishi o`rganilgan bir paytda, frazeologizmlarning badiiy matnda qo`llanilishi bilan bog`liq ba`zi masalalar ustida ish olib boorish.

Kalit so`zlar: Frazeologizm, leksik-sematik ma`no, grammatik ma`no, badiiy matn, Shavkat Rahmatullayev va uning “Ho`zirgi o`zbek adabiy tili” kitobi

Til badiiy adabiyotning birinchi elementi, materiali, asosiy quolidir. Bizning ong-tuyg`umizga ta`sir etib, bizni hayajonga soladigan obraz va manzaralar, lug`aviy birliklar va gaplar yordamida tasvirlanadi. So`z san`atkori badiiy asar tili ustida ishlar ekan, tilda turg`unlik kasb etgan, nutqda keng iste`mol qilinadigan so`z, forma va oborotlarni ishlatadi, o`tkinchi, ikkinchi darajali, til taraqqiyoti uchun xarakterli bo`lmagan elementlarni o`z asarlari tiliga kiritmaslikka harakat qiladi. Boshqacha qilib aytganda, yozuvchi til boyligidan fikrni eng to`g`ri, aniq va lo`nda qilib ifodalaydigan vositalarni terib, saralab ishlatadi. Shu yo`sinda u tildan foydalanishning, gapirish va yozishning o`ziga xos mezonini, namunasini yaratadi. Yozuvchi yoki so`zlovchi qanchalik iste`dodli, mehnatsevar bo`lsa, bu namuna shunchalik hayotiy, jozibador bo`lib chiqadi. Yozuvchining tilga mana shunday munosabatda bo`lishi, uning so`z tanlash san`ati adabiy til va so`zlashuv uslubi takomilida jiddiy rol o`ynaydigan omillardan biridir. Shuning uchun yozuvchining adabiy tilni rivojlantirishdagi xizmati to`g`risida gapirganda, u yaratgan yangi lug`aviy birliklar bilangina cheklanib qolmasdan, uning nutq ravonligi, sofligi va ta`sirchanligi uchun kurashi tug`risida gapirish lozim. Adabiy tilning sofligi va ta`sirchanligini ta`minlovchi vositalardan biri frazeologizmlar bo`lib, badiiy adabiyot so`zlashuv nutqi frazeologizmlari uchun ham asosiy manba hisoblanadi. Badiiy nutq obrazli nutq, obrazli til hisoblanadi, chunki badiiy adabiyotda hayot obrazlar, manzaralar yordamida aks ettiriladi. Bizning ong – tuyg`umizga ta`sir etib, bizni hayajonga soladigan bu obraz va manzaralar so`zlar yordamida, so`zlardan tashkil topgan gaplar yordamida tasvirlanadi. Frazeologik iboralar zamirida ma`lum obraz, konkret hodisa, predmet tasavvuri yotadi. Bunday obrazlilik iboralarning stilistik imkoniyatlarini oshiradi, ularni tilning kuchli ifoda vositalaridan biriga aylantiradi. Shuning uchun yozuvchilar mazkur birliklar zamiridagi obrazlardan atroflicha foydalanishga harakat qilishadi, ayrim hollarda bu obrazlar yordamida yangi iboralar ham yaratadilar. Frazeologik birliklar eng ko`p badiiy matnlarda, qisman publitsistikada, ilmiy – ommabop matnlarda qo`llaniladi.

Badiiy matnlarda frazeologizmlarning tutgan o`rni muhim ahamiyatga egadir. Mualliflar frazeologik birliklardan badiiy matnlarda quyidagi maqsadlarda foydalanishadi: 1) voqea – hodisani obrazli ifodalash uchun: ko`pgina frazeologik birliklar konkret, ko`rgazmali tasvir uchun xizmat qiladi, shaxs – predmet, voqea – hodisaning obrazli ifodasi bo`lib keladi. Masalan: tili uzun, dunyoni suv bossa, to`pig`iga chiqmaydi kabilar. Obrazli ifodalash funksiyasi ichki ta`sirchan shaklga – obrazli tasavvurga ega bo`lgan frazeologik birliklar uchun ko`proq xarakterlidir. Ba`zan frazeologizmlar muayyan tushunchani obrazli nomlab, ifodalab qolmasdan, butun matnga kuchli obrazlilik —radiatsiyasi baxsh etadi. Misol: - Nima? Soatovning hozirgina mayus boqib turgan ko`zlarida o`t yonib ketgandek bo`ldi (O`.Hoshimov. Tushda kechgan umrlar, 212.). 2) turli holatlarni baholash uchun: frazeologizmlarning turli struktural tiplari uchun biror predmet yoki voqea – hodisani nomlash bilan birga ularga salbiy yoki ijobiy baho berish funksiyasi ham badiiy asarlarda o`zining salmoqliligi bilan ajralib turadi. Misol: Uning ko`zlari olayib o`rnidan sapchib turdi; Soatning onasi bir chekkada mung`ayib turar, odamlardan uyalgandek yuzini qalin ro`mol bilan to`sib olganmish (O`.Hoshimov. Tushda kechgan umrlar, 213, 7.). Birinchi va ikkinchi gaplardagi frazeologik birliklar inson holatini baholash, salbiy yoki ijobiy munosabatlarni bildirishga xizmat qiladi. 3) badiiy matnda emotsionallikni ifodalash uchun: o`zbek tili frazeologik sistemasida mazkur birlikning katta qismi asosiy ma`no – mohiyatini ifodalabgina qolmasdan, balki so`zlovchining shodligi, g`azabi, nafrati, o`kinchi, qo`rquvi, kinoyasi, jirkanishi singari emotsional munosabatlarni ham ifodalab keladi. Misol: 1) Kulganida chehrasidan nur porlab ketgandek bo`ldi (O`.Hoshimov. Tushda kechgan umrlar, 30.); 15 2) Xudoga shukr, ko`ngli joyiga tushdi (O`.H. shu asar, 280.); 3) Qo`lini tushirdi-yu, ko`cha eshik oldida o`ziga qarab turgan Muqaddamni ko`rib xijolatdan yuzlari lovillab ketdi (O`.Hoshimov. Bahor qaytmaydi, 468.); 4) Hozir hech kimni, hatto, onamni ko`rishga ko`zim yo`q edi (O`.Hoshimov. Dunyoning ishlari, 31.). Yuqorida keltirilgan asar parchalarida qo`llanilgan frazeologik birliklar birinchi gapda baxtiyorlikni, ikkinchi gapda taskin topishni, tinchlanishni, uchinchi gapda uyat va qo`rquvni, to`rtinchi gapda g`azabni kabi munosabatlarni ifodalab kelishga xizmat qilmoqda. 4) nutqda ekspressivlikni ifolash uchun: —Ekspressiyal so`zi lotincha bo`lib, nutqning ta`sirchanlik xususiyatini ifodalaydi, bu xususiyat leksik, grammatik va boshqa vositalar yordamida yuzaga keladi. Misol: 1. Daf`atan kayfi butunlay tarqab ketganini his etdi (O`.H. Tushda kechgan umrlar, 64.); 2....Cholim kun yozilganda burnidan tortsa yiqilgudek bo`lib qaytib keldi (O`.H. Ikki eshik orasi, 179.); 3. Onam kitobni ko`rishi bilan ko`zlari quvonchdan porlab ketar, uzundan – uzoq duo qilar, peshonamdan o`pib, yakkash bitta gapni takrorlar edi: - Sen mening suyangan tog`imsan, o`g`lim... (O`.H. Dunyoning ishlari, 34.); 4. Onamning issiq nafasi urilib turar, u sirg`anib – sirg`anib borar, og`ir hansirar edi (O`.H. Dunyoning ishlari, 18.); 5.

Ularning ko`nglini olaman, deb ikki o`rtada onalari adoyi tamom bo`pti (O`H. Dunyoning ishlari, 9.). Yuqorida berilgan gaplarning tarkibidagi leksik va grammatik vositalar matnning ekspressivligini oshirishga xizmat qilmoqda. Gaplarda berilgan frazeologik birliklarning semantik strukturasidagi kuchaytiruv semasi ularning ekspressivligini ko`rsatishga vosita bo`ladi. 5) badiiy matnda satira va yumor hosil qilish uchun: yumor va satira vositalari orasida frazeologizmlar alohida o`rin tutadi. Bu esa ularning ichki tabiati bilan bog`liq, chunki ko`pgina frazeologik birliklarning semantik tarkibida hazil, mazax, kesatq, piching singari ma`no nozikliklari bo`ladi. Frazeologizmlar badiiy asardagi qahramon nutqini, uning so`zlash ohangidagi yumoristik yoki satirik ishorani ta`kidlash vositasi bo`lib xizmat qiladi. Misol: 1. Birovning daydi sigiri, birovning shaytonga dars beradigan echkisi zum o`tmay ekin oralab ketadi (O`H. Dunyoning ishlari, 40.); 2. Ariq qazib bo`lmasa, er chopib bo`lmasa... o`zimizniyam patagimizga qurt tushib turibdi...(O`H. Ikki eshik orasi, 189.); 3. Bir to`nnalik beton plita shunchaki o`z og`irligini ko`tara olmay chokidan uzilib ketdi. Bir emas, uch qavatni bosib qoldi (O`H. Ikki eshik orasi, 6.). Frazeologizmlarning xilma – xil qo`llanish darajasiga ega bo`lishi ularning uslubiy bo`yog`iga ham bog`liq. Badiiy asarlarda, umuman, adabiy tilda funksional jihatdan xoslanmagan ko`pgina frazeologik birliklar tez – tez uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I. Yoshlarimiz – xalqimizning ishonchi va tayanchi. – Toshkent: Ma`naviyat, 2006.
2. Karimov I. Yuksak ma`naviyat-engilmas kuch. Toshkent: Ma`naviyat, 2010.
3. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent, 2010.
4. Abdurahmonov X., Mahmudov N. So`z estetikasi.-T: Fan, 1981.
5. Bozorboev K. O`zbek so`zlashuv nutqi frazeologizmlari: Filol.f.nomz...diss. – Samarqand, 2001.
6. Boymirzaeva S. Oybek prozasining lingvostilistik talqini va mualliflik uslubi. N.D.- Samarqand, 2003.
7. Rafiev A. Iboralar nutqimiz ko`rki. – Toshkent: O`zbekiston, 1985.
8. Rahmatullaev Sh. O`zbek tilining frazeologik lug`ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.
9. Rahmatullaev Sh. O`zbek frazeologiyasining ba`zi masalalari (Frazeologik polisemiya, sinonimiya, antonimiya va omonimlik): Filol.f.doktr...diss. – Toshkent, 1966.